

הרב נחום נריה

מתי פטור צוות רפואי מקיום מצוות?

ראש דבר.

הדיון בראשונים נפתח על דברי המשנה סוכה כה ע"א: "שלוחי מצוה פטורים מן הסוכה" (ובמקרים הנדונים בגמרא בהקשר לזה). רש"י שם כתב "בחנייתן", ופשטות דבריו משמע שפטורין גם ביכולים לקיים שניהם. אולם שיטת תוספות (סוכה דף כה ע"א ד"ה "שלוחי מצוה", בבא קמא דף נו ע"ב ד"ה "בהיא הנאה") שהפטור קיים רק באין יכול לקיים שניהם. הגדרה זו מתבססת על סברא: "דאל"כ כל מי שיש לו תפילין בראשו וציצית בבגדו, (ובתוספות בבא קמא הוסיפו "ומזוזה בפתחו") יהא פטור מן המצוות?¹ בתוספות ב"ק הוסיפו שכך מוכח מן הגמרא בסוכה.²

פרק א': עוסק במצוה פטור מן המצוה – הצורך בפסוק

הדיונים בראשונים מתמקדים בצורך ובפרשנות הררשה של הפטור. "בשבתך בביתך ובלכתך בדרך" – בשבת דרך ובלכת דרך הוא דמייחייבת" [סוכה כה ע"א]. מסברא נקטו הראשונים שעוסק במצוה ואינו יכול לקיים שניהם, אין עליו להניח את המצוה בה הוא עוסק, דמאי אולמא האי מצוה מהאי מצוה? ולכן מה צורך בדרשות מן הפסוקים לדין זה?

1. ראה בעבודת אהרון לר"א שכטר מראשי ישיבת ר' חיים ברלין בניו יורק, שדן בשינוי.

2. הציון בתוס' מצוין לסוכה כה ע"א ושם ליתא במפורש, אך כבר ביארו שכוונת התוספות לסוגיא בסוכה כה ע"ב בדיון הגמרא על שושבינין שליכלו בסוכה וליהדו בסוכה, ומשמע שבאפשר לקיים שניהם חובה לקיים. (וכך כתב מפורש בספר המאורות). וי"א שהוכחתם מדין חתן ושושביניו ולא כפירש"י אלא כפירוש תוספות בסוגיה. וי"ל גם מדין חולה ומשמשיו. ועיין בתוספות הרא"ש בשבועות דף מד ע"ב שכתב שמדיוני הסוגיא בסוכה נראה שביכול לקיים שניהם חייב.

מכח שאלה זו נטו חלק מהראשונים — האור זרוע על הלכות סוכה סימן רצט, המהר"ח אור זרוע ועוד — להסביר, שהדרשה מרחיבה את פטורו של העוסק גם כאשר יכול הוא לקיים שתיהם. אולם שיטת בעלי התוס' היא שיש צורך בפסוק לא למקרה של העדפה במצוות, אלא להקדמה במצוות — שלא יקדימו מצוה עוברת למצוה שניתן לקיימה לאחר זמן.

נראה שיש מחלוקת יסודית בין ר"י אור זרוע לבעלי התוספות. התוספות סבורים שניתנה רשות לאדם לחשוב חשבונות של מצוה, ולכן מצוה עוברת, שתתבטל, היה מקום לומר שתדחה את קיומה של מצוה שאפשר לקיימה לאחר זמן. אולם הר"י אור זרוע הוסיף בשאלתו: "אפילו מצוה קלה לא שביק בעבור מצוה חמורה, שאין אדם יודע מתן שכרן של מצוות. ותו, דאל תהיו כעבדים המשמשים את הרב שלא על מנת לקבל פרס". נראה שס"ל לר"י אור זרוע שהמשנה במסכת אבות אוסרת, בכל מקרה, לחשב חשבונות של מצוה, לא להעדפה לא להקדמה. ואף אין להבחין בין סוגי מצוות, חשיבותן והקדמתן. אולם התוספות סבורים שהמשנה אוסרת רק העדפה במצוות אך לא נאסרה הקדמת מצוה.

אולם בריטב"א סוכה שם יישב השאלה בדרך נוספת. וחידש, שיש מקום גם להעדפת מצות מסברא, וגם להגדרת הפטור המתחדש מן הדרשה וז"ל: "דקא משמע לן דאפילו רוצה לעסוק במצוה אחרת חשובה הימנה אין הרשות בידו, סד"א איפטורי הוא דמיפטר מינה, אבל אי בעי למישבק האי ולמיעבד אידך — הרשות בידו, קמ"ל, כיון דפטור מן האחרת רשות היא בידו, ואסור להניח מצוותו ולעסוק בדבר של רשות. ועוד למדנו הכתוב דאע"ג דאיכא ודאי כגון קריאת שמע ושחיטת הפסח וקודם לכן באה לו מצוה אחרת, שתבטלנו מן האחרת אם יתחיל בה, ואם יבטל — מן האחרת יבטל, ואינו חשוב כפורק עצמו ממנה כשפורקה מעליו מחמת דבר מצוה". ומתבאר ששיטת הריטב"א היא שיש מקום להעדפה במצוות למעבר עיסוק במצוה חשובה יותר מסברא, כפעולת רשות. ואילו הדרשה מגדירה שפטור עוסק במצוה הוא שגם המצוות החשובות נחשבות למצוות רשות לגבי המצוה שהוא מקיים ולכן יש צורך בפסוק.³

3. במשנה ברכות טז ע"ב: "חתן אם רוצה לקרות קרית שמע לילה הראשון קורא". וצ"ע לריטב"א כיצד מותר לקרוא, הרי יש איסור לעסוק במצוה אחרת? ונראה לומר שגם לריטב"א אין האיסור אלא כשעוסק במעשה המצוה עצמו, אך כשעוסק

לסיכום, קיימות בראשונים שלוש שיטות בענין הצורך בדרשה:

האחת היא הרחבת הפטור גם ביכול לקיים שתיהם [שיטת האו"ז].

השניה היא סברת בעלי תוס': אפשרות הקדמה למצוה עוברת.

הדרך השלישית היא אפשרות ההעדפה שהועלתה ע"י הריטב"א.

פרק ב: מחלוקת בעלי התוספות עם ה"אור זרוע"

הר"י אור זרוע בסי' רצט, הובאו דבריו בהגהות אשר"י סוכה שם, בחידושי הרא"ה בשטמ"ק בבא קמא, בר"ן סוכה, ובשו"ת מהר"ח אור זרוע התייחסו להוכחת התוס' שהפטור הוא רק באינו יכול לקיים שניהם, דאל"כ כל שיש לו ציצית בבגדו ותפילין בראשו יפטור מן המצוות. תורף טענתם היא שכל שיש לו תפילין בראשו וציצית בבגדו הוא מקיים מצוה, אך אינו עוסק בה, והפטור הוא רק בעוסק אף שאינו יכול לקיים שניהם, ולא במקיים.

ובתשובות מהר"ח אור זרוע תשובה קפג הוסיף והביא ראייה ממצות מילה "שכל ישראל יש עליהם מצות מילה. ודוד אמר עליה מזמור כשנכנס לבית המרחץ וראה עצמו ערום מן המצוות ונזכר שהיה מצות מילה בבשרו ואמר 'מזמור למנצח על השמינית'⁴ אלמא שזהו קיום מצות תפילין שבראש וציצית שבבגדו ואעפ"כ חייבין בכל המצוות".⁵

בפשטות נראה שהתוספות סברו שאם הפטור הוא גם ביכול לקיים שניהם, כדעת האור זרוע, פירוש הפטור הוא שלא העיסוק בלבד פוטר אלא היות האדם מקיים מבחינה מעשית את ציווי ה', הרי שאינו עוסק

בהכשר המצוה אין איסור, והצורך בפסוק הוא רק לפטור ממעשה המצוה אך בהכשר המצוה יש צורך לחדש שפטור, מאחר שמסבירא עוסק בהכנות לא יאסר לעזוב כדי לקיים גופה של מצוה. ואולי להכשר מצוה אחר אסור להפסיק אך מותר למצוה עצמה בלבד.

4. מסכת מנחות מג ע"ב.

5. הערה: ואילולא דבריו של המהר"ח אור זרוע בהוכחתו מציצית, הייתי אומר שאין כונת הגמרא שבמילה יש קיום מצוה בכל רגע, אלא שמילה היא אות וחותם הברית בין הקב"ה לישראל, ובזה נוצר קשר של קיימא בין ישראל לאביהם שבשמים. וכדברי רש"י שבת דף קל' א' ד"ה "שש אנכי": "אבל זו מעיר עליהם לעולם".

ב"לכת דידו". ושורש המחלוקת היא אם רק עיסוק פוטר או גם קיום. וזה נראה ביאור דעת המהר"ח אור זרוע שהביא ראייה ממילה, סימן שקיום מצוה כשלעצמו אינו פוטר. וכן נקט הגרא"מ שכטר בספרו עבודת אהרון בסימן יג.

אולם יעויין בתשובות מהר"ח אור זרוע תשובה קסג שהסביר הוכחת התוספות מציצית ומתפילין, ולא ממילה וממזוזה וז"ל: "אבל בציצית ותפילין שייך משמוש — 'רבנן דבי רב אשי כל אימת דממשמשי בהו מברכי'.⁶ ובתוספות שם: דמצוה למשמש בהם שלא יסיח דעתו מהם. ובפרק קמא דיומא דף ז ע"ב ילפינן מציץ... ואותם תוספות שהזכירו מזוזה, דעתם משום דשייך שימור בנקיות מחזירים ומצואה, וגם שצריך בתפילין, 'מימים ימימה'.⁷ וממילא לא רצה [בעל התוספות], להקשות כי היא מצוה שנגמרה".

ולדברי האור זרוע נראה שכו"ע סבירא להו שכדי להפטר אין צריך שיהיה עיסוק מעשי במצוה והפוטרים, ביכול לקיים שניהם, חולקים ופוטרים משום שדעתם שגם מקיים פטור. אלא שלכו"ע ס"ל שצריך שיהיה לו שם של עוסק במצוה, ומחלוקתם היא כיצד חל שם עוסק. יש הסוברים ששם עוסק חל על האדם כאשר המצוה שהוא מקיים מחייבת אותו להתייחס אליה מדי פעם בפעם אך לאו דווקא בכל רגע. והחולקים בעלי התוספות סבורים שעוסק הוא רק כאשר הוא מתעסק בפועל במעשה המצוה.

פרק ג: דיון בראית התוספות מסוגיית נדרים.

בתוספות בסוכה ובבא קמא הביאו ראייה לשיטתם שרק באינו יכול לקיים שניהם פטור, מהגמרא במסכת נדרים פרק אין בין המודר דף לג ע"א הקובעת שמודר הנאה מחבירו מחזיר לו אבידתו גם כאשר שנכסי בעל האבידה אסורים על המחזיר. ואף שנפטר מקיום מצוות נתינת צדקה לעניים, קובעת הגמרא "פרוטה דרב יוסף לא שכיחא". והקשו התוספות אם פטורו הוא כל משך שהות האבידה בביתו, הרי בזמן כה ארוך ודאי ימצאו עניים וייפטר מנתינת צדקה?

6. גמרא סוכה מו ע"א.

7. הנחת תפילין בלילה ובשבת.

אמנם, לדעות הראשונים (הר"ן וה"אור זרוע") שנקטו שרק עיסוק במצוה פוטר אך לא קיום, לא קשיא מידי, שכן שכיחות הפטור לשיטתם היא כפי שפירשו התוספות. אולם לשיטות מהר"ח אור זרוע והראב"ד יש לבאר מה יענו על הוכחת התוספות.

אולם המעיין בפירושי הראשונים על הגמרא בנדרים שם, יראה שהראיה אינה ניצחת, ומצינו כמה תשובות:

א. בפירוש המיוחס לרש"י בנדרים שם כתב: "דלא שכיח כה"ג דליהוי שביק ולא יהיב פרוטה לעניא בשביל אותה מצוה. ולא מיתהני מיניה כלל ולכך מחזיר לו אבירתו". ובתשובות מהר"ח אור זרוע סימן קס"ג בדברי הרב ר"י בן אליהו הרחיב: "ושמא משום דניחא ליה לקיים "וחי אחיך עמך". וכך פירש בפשטות התוספות יום טוב בפרק אין בין המודר משנה ב'.⁸

ב. בפירוש הרא"ש שם ד"ה "מהני ליה פרוטה דרב יוסף" פירש בתוך דבריו: "וכן נמי הכא בשעה שהוא מוליך האבירה לביתו פטור מפרוטה דרב יוסף". דבריו הורחבו בתשובות מהר"ח אור זרוע תשובה קפ"ג וז"ל שם: "התם פליגי כשהמחזיר בשעה שמוצא האבירה מכיר את בעל האבירה, ולא לתר יחזירנה לו ולהכי קאמר דבזמן מועט כזה פרוטה דרב יוסף לא שכיחא". כלומר, בסוגיא בנדרים מדובר שהמוצא מכיר את המאבר ולכן פרק זמן ההשבה הוא מצומצם. מהאחרונים עמד רעק"א בהערותיו לתוספות בבא קמא שם על ההבדל בפרקי הזמן בין פרוטה דרב יוסף בסוגיות השונות. וכן הלחם משנה על הרמב"ם. ועי' נדרי זריזין לרש"ל קלוגר נדרים שם.

אך דעת התוספות והוכחתם הוסברה בתשובות מהר"ח אור זרוע שם שדיוקם הוא מדברי הגמרא שלא נאמר בה: פרוטה דרב יוסף לא שכיחא הכא, אלא בצורה סתמית "לא שכיחא" — משמע, בכל מקום. ורק כדרך זו של המהר"ח אור זרוע יתפרשו דברי התוספות, תלמיד ר"ת ורבינו אליעזר שכתב: "אבל אי מפרשינן כל זמן שמקיים המצוה, אמאי לא

8. ומשמע דאין איסור בקיום המצוה כאשר פטור מטעם עוסק במצוה וכמש"כ הריטב"א בסוכה. אולם אפשר דמשום כך הוסיף המהר"ח האור זרוע את המצוה של "וחי אחיך עמך", להדגיש שהמניע דבין אדם לחבירו הוא הגורם לנתינה. ומידת החסד והרחמים ולא רק קיום המצוה גורם שלא ישתמש בפטור של עוסק במצוה. וא"כ אין ראיה בניגוד לדעת הריטב"א שיש איסור בעשיית המצוה השניה. 9. שיטת הקדמונים, בבא קמא, הוצאת רמ"י בלזך, ניו יורק תשל"ז.

שכיחא שיבואו לידו כמה מצוות בשעה שהוא לבוש ציצית ותפילין?⁹ ומוכח שאף הוא מפרש פרוטה דרב יוסף לא שכיחא, שעיסוק בכל מצוה יפטרנה.

ג. תשובה נוספת יש לישב עפ"י דברי הר"ן שביכול לקיים שניהם ללא כל מאמץ חייב לקיים מדין "מהיות טוב אל תקרי רע". ולדבריו ברור שכל שאינו עוסק אלא מקים לשיטות המהר"ח אור זרוע וההולכים בעקבותיו שקיים הפטור של עוסק במצוה, מ"מ יתחייב מדרבנן ולכן למעשה פרוטה דרב יוסף לא שכיחא. בדיוק כדברי התוספות שהפטור המעשי הוא רק בעוסק ממש באבדה.

פרק ד: היקף הפטור לדעת הראב"ד והמהר"ח אור זרוע

הדעה המרחיבה את הפטור גם ביכול לקיים שניהם היא שיטת הראב"ד בהשגותיו על הרי"ף בסוכה שם, ר"י אור זרוע בפסקיו, הר"ן במסכת סוכה והמגיד משנה בדעת הרמב"ם ובשם גאונים. הראב"ד לא התייחס לשאלות תוספות מן הסברא ולא מן הגמרא בנדירים. אך סבירא ליה שהפטור ביכול קיים שניהם הוא ללא מגבלות. הראב"ד מתייחס להוכחת תוספות מן הגמרא במסכת סוכה כה ע"ב, השואלת על החתן ושושביניו: "וליכלו בסוכה וליחדי בסוכה"? ומשתמע שביכול לקיים שתיהם חייב, ומסביר ששושבינין אינם פטורים מדין עוסק במצוה, אלא מדין מצטער.¹⁰

שיטה נוספת, המרחיקה לכת ביותר, היא שיטת המהר"ח אור זרוע בתשובות סימן קפג.

לדעתו, עוסק במצוה פטור מן המצוה כל זמן שהתחיל בעיסוק במצוה ועד שיגמור לקיימה. וז"ל: "אבל כשהתחיל לעסוק במצוה ולא גמר עסקו כגון שהולך ללמוד תורה או לשמוע דרשה או להקביל פני רבו אפילו בשעת חנייתו, ואפילו הגיע למקום שרוצה לילך והתחיל ללמוד, כל זמן שלא גמר לימודו פטור מכל המצוות".

והמהר"ח שם נטה להסיק מסקנות מעשיות מהוראה זו: "וכפי זה, הבחורים ההולכים ללמוד תורה פטורים מכל המצוות כל זמן שהם בבית

10. פרט זה צ"ע, ועיין ברשימות שיעורים לגרי"ד סולובייציק שדן בזה, וצ"ע.

רבים, כרב חסדא ורבה בר רב הונא שהיו פטורים כל זמן שלא שמעו הדרשה. ומ"מ אם ירצו לברך על הציצית ועל התפילין יכולין, מידי דהוי אנשים, שפסק ר"ת זצ"ל שהנשים יכולות לברך על מצות עשה שהזמן גרמה". הרחבה זו של המוגדר כעוסק במצוה — חרשה היא.

אולם דרכו זו ניתנת להתפרש על פי הגמרא במסכת פסחים דף ה, א-ב הקובעת ש"שלוחי מצוה אינם ניזוקין". ודנה הגמרא שם: "בחזירתן מאי"? ומסיקה הגמ' שאף בחזירתן אינן ניזוקין. ויוצא מזה שהמושג שליח מצוה כולל כל זמן שאדם נמצא שלא במקומו, מאחר שהלך לקיים מצוה. וה"ה בענייננו, כל זמן שההולכים ע"מ לקיים מצוה נמצאים בדרכם, ייחשבו כעוסקים במצוה.¹¹ והוסיף המהר"ח שם: "וכפי מה שכתבתי יכול להיות דשומר אבידה ייפטר מפרוטה דרב יוסף כל זמן שהאבידה בביתו, שהרי התחיל לעסוק בה ולהחזירה ולא גמר עסקו המוטל עליו, מידי דהוה אשבתא דרגלא, שביום השבת לא היה מוטל עליהם לעשות כלום, דלילך בדרך אינם יכולים, ואף על פי כן גנו ארקתא דנהרא". ומפורש בדבריו שמסתפק הוא בפטורו של שומר אבידה, גם לשיטתו שביכול לקיים שניהם פטור.

וביאור ספיקו נראה, שמאחר ששומר האבידה נמצא בביתו ואינו במקום אחר מחמת העיסוק במצוה, לא ייחשב כהולך בדרך דלאו דידיה. מאידך ייתכן שכל שלא גמר מצותו ועדיין צריך להשלימה, שנקרא עוסק במצוה. וחייב הטיפול וההחזרה לבעלים נותן לו שם של עוסק במצוה הפטור מן המצוה.

אולם נראה שיש שיטה מפורשת הסוברת כאפשרות שהעלה המהר"ח אור זרוע, הפוטר ממצוות גם בלא עיסוק מעשי במצוה, גם בלא היות האדם שלא במקומו, והיא שיטת הראב"ד שהובאה בחידושי הרשב"א בבא קמא נו ע"ב, דשומר אבידה פטור אף בשעה שהאבידה בביתו. ושלא ככל הראשונים שקבעו שבשעה שהאבידה בביתו אינו נחשב עוסק במצוה אלא מקיים, ומקיים אינו פטור מן המצוה.¹² אך אולי ניתן לצמצם ולומר

11. ועיין במג"א אר"ח סי' לח שהקביל דיני שליחות במצוה של אינן נזוקים לשליחות במצוה של פטורים ממצוות.

12. הערה: בספר חלקת יואב לגר"י מקינצק בקונטרס "קבא דקושייתא" קושיא פא הקשה: "בהא דקאמר הש"ס בסוכה דף י' ע"ב דבהולכין להקביל פני רבם פטורים אף בלילה מן הסוכה, איך היו כל ישראל חייבים בסוכה בלילה הראשון של סוכות

שרעת הראב"ד היא ששומר אבירה פטור אף שאינו עוסק בפועל, אולם רק במקרה שכתוצאה מן השמירה המוטלת עליו צמוד הוא לביתו, ואז פטור מכל המצוות. אך אם הבית שמור והשומר הולך לכל מקום ללא מגבלות, אולי יודה הראב"ד שחייב במצוות. וצ"ע. ומסתימת הרשב"א לא משמע כן.¹³

פרק ה: שיטות הר"ן והמאירי

שיטת הר"ן שאף ביכול לקיים שניהם, פטור הוא ממצוות עשה. וכך גם דעת האור זרוע שהובאו דבריו בהגהות אשר"י שם. כך היא גם שיטת המאירי.¹⁴ אלא שהוסיף הר"ן שבמקום שיכול לקיים שניהם ללא קושי, כגון במקרה של שושבינין, עליהם לעשות ביחד שתי המצוות, מאחר שנאמר "מהיות טוב אל תקרי רע".¹⁵ ומשמע מדבריו שהעקרון של פטור מדאורייתא של עוסק במצוה קיים, אלא שיש לחייבו מדין דרבנן של "מהיות טוב אל תקרי רע". אולם במאירי לא כתב כדברי הר"ן שביכול לקיים שניהם בקל, חיובו הוא מטעם של "מהיות טוב" וכו'. ומשמע שהמאירי סבור שבמקרה שאפשר לקיים שניהם ללא כל מאמץ אין זה נכלל בפטור של עוסק במצוה, ומדאורייתא הוא חייב במצוה הנוספת.¹⁶

הרי מצות 'יראה כל זכורך' מחייבת עליה לירושלים להקביל פני שכינה למחרת, והבאים ייפטרו ממצות סוכה? (לדעת הסוברים שביכול לקיים שניהם פטור) ובהערה שם נטה לחלק בין מקביל פני רבו שאילולא חובת ההקבלה היה חוזר לביתו, אך עולי רגלים לצורך עצמם ישנים, שהרי ביום טוב אסורים בשיבה לביתם. ויש להעיר שלדעת האור זרוע והראב"ד פטורים גם התלמידים בבית רבם וגם המקבילים פני רבם בשבתא דרגלא, עדין צ"ב. ונסה שם ובספרים שעסקו בקושייתו, לחלק בין חובת סוכה שחלה בערב יו"ט, לחובת ההקבלה ברגל, או העליה ליראות את פני ה', שחלה אך ורק ביום טוב. [ועיין בספר דבר יהושע לגר"ם ארנברג חלק א בתשובותיו הראשונות שהוכיח שם שחובת הקבלת פני הרב אינה חובה מחובות יו"ט] אך גם הסבר זה נדחה מדברי המהר"ח אור זרוע שם שנקט דאף אם החלו ההכנות להקבלה קודם סוכות פוטרות הן מסוכה, וצ"ע.

13. ויש להוכיח ממקור דברי הראב"ד, שהם מדבריו בפירוש הסוגיא בבבא מציעא פב ע"א שהוא פוטר בכל גווני.

14. מסכת ברכות דף יא ע"א ומסכת סוכה בסוגיה.

15. ובזה דחה ראית תוספות שביכול לקיים שניהם חייב.

16. ועיין בהגהות המהדיר מאירי לסוכה, הרב אברהם ליס, שכך נקט בשיטת המאירי וכ"כ באשר לשלמה לגר"ש ר' שלמה ברמו גר"ו.

העולה מהבירור שמצינו מחלוקת יסודית בין המאירי לר"ן בהיקף הפטור של יכול לקיים שניהם.¹⁷

סיכום:

העולה מבירור השיטות: הסוברים שביכול לקיים שניהם, פטורים מן המצוות, חלוקים הם ביניהם לארבע שיטות:

א. שיטת הר"י אור זרוע, המהר"ח והראב"ד: ביכול לקיים שתיהן, פטור מדאורייתא ומדרבנן כל שהחל במצוה ועדיין לא סיימה.

ב. המהר"ח אור זרוע המסתפק שמא הפטור הוא רק כאשר נמצא העוסק שלא בביתו, אך בביתו גם שהתחיל לא יפטור כל הזמן, אלא בזמן עיסוקו במצוה.

ג. שיטת המאירי שפטור ביכול לקיים שניהם בשעה שהאפשרות לקיים שניהם מחייבת טירחה ונאמץ, אך ללא טירחה יהיה חייב מן התורה.

ד. שיטת הר"ן שמהתורה פטור בכול לקיים שניהם, [רק כאשר עוסק במצוה ולא במקיים]. אולם, לדעתו, כאשר יכול לקיים שניהם ללא מאמץ — פטור מן התורה ומחוייב מדרבנן.

פרק ו: בירור דעת התוספות

אולם נראה שגם לדברי התוספות צריכה עיון ההגדרה של אינו יכול לקיים שניהם. שהרי פשוט אף לדעתם של שאינו יכול לקיים שניהם אלא מתוך מאמץ רב — פטור, אף אם כשתאמץ יוכל לקיים. ועיין סוכה דף י ע"ב: "רב חסדא ורבה בר רב הונא איילעו לבי ריש גלותא, אגנינהו רב נחמן בסוכה שנוייה מופלגין ממנה אבעה טפחים. אישתיקו ולא

17. ובספר עבודת אהרון לג"ר אהרן שכטר לא נקט בהבנת דברי הר"ן כמש"נ, והסביר שלדעת הר"ן הגדר הוא שעוסק במצוה פטור מלטרחה, ולכן ביכול לקיים שניהם ללא טירחה חייב. והוא דין דאורייתא. אולם גם בערוך השולחן אר"ח סי' לח, במקראי קודש לגרצ"פ פרנק, רבה של ירושלים על הלכות סוכה סי' לו ועוד, עמדו על דיוק הדברים בר"ן וכדברינו.

אמרו ליה מידי. אמר להו: הדור בהו רבנן משמעתיהו? — שנויי סוכה המופלגין ממנה ארבעה פסולה], אמרו ליה: אנן שלוחי מצוה אנן ופטורים מן הסוכה". וכתבו התוספות שם ד"ה "שלוחי מצוה אנן": "וכגון שהיו מתבטלין מן המצות אם היו מחזרין אחר סוכה אחרת". וצ"ע, הרי היו יכולים לומר לו שלדעתם סוכה זו פסולה ויבקשו ממנו להוריד הנויין? ומפורש, דאם הערתם היא דבר הפוגע בכבודו או בסמכות פסיקתו ההלכתית של רב נחמן לא היו צריכים להעיר, ונשארו בגדר שלוחי מצוה הפטורים מן הסוכה. אף שלא נראה שייחשב מצב זה בגדר של אונס.¹⁸

מאידך מצינו במשנה סוכה וף כה ע"א: "חולים ומשמשיהן פטורים מן הסוכה" ודעת הלבוש ושו"ע נורב בעל התניא שפטורין הוא מדין עוסק במצוה הפטור מן המצוה. ובשו"ע אורח חיים סימן תרס סעיף ג: "יש מי שאומר שאין המשמשיין פטורים אלא בשעה שהחולה זקוק להם". ועיין במאירי סוכה שם, בשם חכמי לניל. ובמשנה ברורה שם הסיק שבחולה שיש בו סכנה, גם בשעה שאין החולה זקוק למשמשיין, פטורים מן הסוכה. ומשמע, שחולה שיש בו סכנה צריך המשמש להיות צמוד לחולה, וכל שעבודתו מחייבתו לקשר מתמיד — דין עוסק במצוה לו, אף שאינו עושה מעשה בפועל. ולכן בחלה שאין בו סכנה מתחייב במצוות מאחר שאינו צמוד לחולה.

והנה בגמרא ברכות יח ז"א: "שומרי המת פטורים מן המצוות".¹⁹ ונראה לבאר שגם לדעת התוסנות של אי אפשר לקיים שניהם, שההגדרה היא יותר רחבה. לדעתם, כל הצריך לעשות את מעשה המצווה אפילו כשאינו עושה מעשה, אלא שהוא קשור למקום וחייב להיות עירני למתרחש בסביבו, כמשמשי חלה או שומרי המת דינם כעוסקים. והיסח דעתם לקיום מצוות נחשב כאנו יכול לקיים שניהם אף שאין זה מאמץ, מאחר שזו פגיעה בשמירה.²⁰ [אולם לדעת הר"ן ודאי שפטורים משמשי חולה ושומרי מת מכל המצוות מעיקר הדין. ומראיית הר"ן לדעתו מדין שומרי המת נראה, שבמקרה זה אין עליהם חיוב אפילו מדרבנן, מדין

18. וראה במכתם סוכה כה בהגות הר"א סופר שעמד בשאלה זו. יעו"ש.

19. והר"ן סוכה, שם, השיג על דעת התוספות מדין שומרי המת שהרי יכולים לקיים שניהם?

20. אלא שראייתנו מדין משמש חולים אינה מוחלטת, וייתכן שהם פטורים רק מסוכה שמחייבת יציאה לחוץ לסכה. אולם בכל המצוות שהם יכולים לקיימם יחד עם השמירה ליד החולה יתחייבו משמשי החולה.

"מהיות טוב". וכך נקט בערוך השולחן סימן לח סעיף יג: "דהתם נקרא כל רגע עושה מעשה בפועל שצריך להשגיח עליו מפני עכברים וכיוצא בזה". וכך הסביר את דעת בעלי התוס' הגר"ח גריינימן בספרו חידושים וביאורים למסכת סוכה. וכדבריהם מצאנו בראשונים: "היו המשמרים שנים, משמר אחד וקורא אחד". ופירש המאירי משום שבכה"ג אפשר לקיים שניהם.²¹

העולה מהדברים: גם לדעת התוספות קיימות שתי אפשרויות להגדרת היקף הפטור. האחת, המצמצמת [כדעת הר"ן], וסבורה שרק עיסוק בפועל הוא הפוטר, בשעה שמצוה אחת מונעת את קיום חברתה. והשניה, המרחיבה, שכל אשר עיסוק המצוה פוגע בתפקודו של עושה המצוה גם כשאינו עוסק בפועל, אף שיכול לקיים שניהם מבחינת העיסוק — פטור.

פרק ז': פסק ההלכה

הרמ"א פסק כשיטות שעוסק במצוה פטור אף ביכול לקיים שניהם. וכך כתב הרמ"א בשו"ע אורח חיים סימן לח סעיף ח: "דכל העוסק במצוה פטור ממצוה אחרת אם צריך לטרוח אחר האחרת, אבל אם יכול לעשות שניהם בלא טורח יעשה שתיהן" (הגהות אשר"י בשם אור זרוע, ור"ן פרק הישן).²² ובמשנה ברורה שם הסביר שדעתו כדעת הר"ן, והרחיב את הדיון בביאור הלכה שם. אך יעוין בספר אשר לשלמה סימן ח לגר"ש ברמן נר"ו שנטה לומר בדעת המאירי שבכה"ג חייב מעיקר הדין. שמכיון שקל לקיים שניהם, אין הוא נחשב כעוסק במצוה, ולכן חייבים בכל חיובי מצוות מדינא וכפי שנתבאר לעיל. ואם כן, תפיסתו של הרמ"א אינה ברורה אם כדברי הר"ן או כדעת המאירי, דאפשר שדבריו יוסברו לפי

21. וכן כתב רבינו מנוח בספר המנוחה הלכות קריאת שמע פרק ד הלכה ג. וכ"כ בספר המאורות ואהל מועד ח"א טו, ב. ועיין גם מועדים וזמנים לגר"ם שטרנבוך בנושא זה. ועוד עיין במשמרת מועד לר' משה מרדכי קארפ, סוכה שם.

22. והציון לדעת האור זרוע צ"ע שהרי דעתו של האור זרוע אינה כדעת הר"ן, והוא סבור שפטור במקום שיכול לקיים שניהם תמיד, גם במקום שיכול קיים שניהם ללא טירחא. וכבר עמדו על שאלה זו רבותינו, ראה אוצר מפרשי התלמוד סוכה שם בבירור השיטות, בשם הספר דבר בעתו. ונקטו שהציונים לא מעשה ידי הרמ"א הם, ולא מר בר רב אשי חתום עליהם. ועיין במאמרו של הראשל"צ הרב יצחק גיסים ז"ל בקובץ לזכרו של רבי יוסף קארו שי"ל ע"י מוסד הרב קוק ובו הוא מוכיח שהציונים אינם מעשה ידי הרמ"א.

דברי המאירי. וראה בערוך השולחן שבמסקנת דבריו נסתפק אם הלכה כר"ן שחיוב היכול לקיים שניהם, הוא משום "מהיות טוב", או שמדינא לא אמרו עוסק במצוה אלא כשצריך לטרוח באחרת. וכסברת המאירי (שלא הזכירו).

פרק ח': מסקנות מעשיות לגבי צוות רפואי

הנושא שבו התמקדנו עד עתה הוא הפטור של עוסק במצוה והיקפו. אולם בבית חולים ובצוות רפואי ישנם סוגים שונים של חולים — חולה שיש בו סכנה וחולה שאין בו סכנה. בחולה שיש בו סכנה פטורים המטפלים בו מחיוב מצוות מדין פיקוח נפש²³ — "וחי בהם" ולא שימות בהם. [וראיתי שפטור זה ממצוות עשה הובהר בדבריו של הרב זלמן נחמיה גולדברג שליט"א בספר רפואה והלכה כרך ב', במאמר: רופא שעוסק בגוסס אם מותר לעזבו כדי לטפל בחולה אחר. עמודים קצא עד קצה].

חולה שאין בו סכנה — דין המטפלים בחולה הוא כדין עוסק במצוה הפטור מן המצוה. המצוה שבה עוסקים המטפלים אינה זהה. הרופא המטפל והצוות הרפואי מקיימים גם מצות השבת אבירה, השבת גופו. ואילו האחים והאחיות הסיעודיים עוסקים במצות חסד שבין אדם לחבירו.²⁴

חולים שיש בהם סכנה — פטורים המטפלים בהם מקיום מצות עשה בכל שלב. בין בשלב הטיפול, "ההצלה" ובין בהכנות. השלבים כוללים: קליטה, מיון, טיפול רפואי, וטיפול מונע.

הפטור ממצוות מטעם פקוח נפש הוא רק כאשר העיסוק בחולה מונע לחלוטין את אפשרות קיום המצוה.

כאשר ניתן לקיים את המצוה בחלקה ואילו קיומה בשלימות יפגע בעיסוק ומילוי התפקיד, יש לקיים את המצוה בחלקה.²⁵

23. אף שאין זה חיוב מצוה, דוחה צורך חיים את כל מצות התורה מלבד אלו שעליהן נאמר ייהרג ואל יעבור.

24. יש מקרים בהם גם עובדי שירות יקיימו את המצוה של השבת אבירה, ואכמ"ל.

25. הגדרת חלקי המצוה צריכה הרחבה והבהרה. לדוגמא: ניתן לאכול רק כזית מצה ולא שני כזיתים. אך אין קיום מצוה באכילת חצי כזית. אפשר שיאכל מצה ללא ברכת המצוות והמוציא, אם ידיו אינם נקיות והניקוי יגרום להפסקה שמפריעה.

במקרה שהעיסוק במצוה מפריע לתיפקוד של ההצלה, דן הגר"ש²⁵ אויערבאך שאסור לברך למי שהלך לעשות מצוה באותו זמן. מאחר שאינו מצווה לעשות את המצוה. ובכל רגע שעושה מצוה הרי הוא צריך לחזור לטיפול הרפואי המוטל עליו.

הפטור מטעם פיקוח נפש כולל את כל העוסקים, ללא התחשבות במניעיהם לעשות את ההצלה – חסד, קבלת שכר, שכר שעות נוספות, או פקודה מחייבת [ראשי שלטון, מפקדים וכו']²⁶. במקרים של הצלה יש להודיע לכל הגורמים והעוסקים על גודל החיוב והצורך לעשות כל שביכולתם לזרוז את ההליכים, ללא התחשבות בחוסר נוחות אישית או קיום מצוות. מי שחיוני לעיסוק ומתפלל, יש להפסיקו באמצע תפילתו.²⁶

המטפלים בחולה שאין בו סכנה פטורים אף הם מקיום מצוות כיוון שדינם כעוסק במצוה הפטור מן המצוה. [עפ"י סוכה כה ע"א; כו, ע"א]. עוסק במצוה הפטור מן המצוה פטור אף במקרה שיכול לקיים שתי המצוות אלא שקשה לו לקיים שתיהם. אם למרות העיסוק הטיפולי יכול הוא לקיים המצוה בקלות יש עליו לקיימה.

בתשובתו של הגר"ש אלישיב שליט"א, שנדפסה בספר הזכרון לרב בצלאל ז'ולטי, הסכים עם ההנחה שרופא שזמנו מוקדש לחוליו אף בזמן מנוחה שנח כדי להיות מרוכז ושליו בעבודתו הרפואית נחשב הוא כעוסק במצוה ופטור באותה שעה מן המצוות.

יש לרון מהו דינם של אחים ואחיות המסורים למלאכת הקודש של הצלת חיי אדם?

והגר"י זילברשטין כתב בתורת היולדת פרק יד, ד: "כשהיולדת דורשת שבעלה יעמוד לידה ובוזה היא נרגעת מפחדיה, פטור הוא באותו זמן מן התפילה משום שאף הוא מלבר הרופא והמילדת נחשב כעוסק במצוה.²⁷

כימאי וטכנאי המסייעים לרופא, בתורת היולדת עמוד רעב כתב שנחשבים כעוסקים במצוה אם מכוונים לשם מצוה, אף שמקבלים שכר

יתפלל ביחידות ללא מניין או יתפלל תפילה קצרה. [ללא פסוקי דזמרה, ללא סיום בתחנון וכו', נטילת לולב ללא הלל ונענועים מרובים ראה דוגמא לקיצור מינימלי בגשמת אברהם, הלכות פסח, ליל סדר מינימלי].

26. על המשך התפילה או התחלתה מחדש לא נדון כאן.

27. הערת הגר"א נבנצל: בעת הלידה דעת גדולי הרור שאין לבעל להיות נוכח ולראות את הלידה ממש.

על עבודתם. ודעת הגר"א נבנצל שאם חיוניים הם לתהליך הניתוח דינם עוסק במצוה בכל מקרה. וזה כפי שכתבנו שמדין פקו"נ אין חילוק בשלבים ובמניעים.

תורן בחדר מיון, איש מד"א בתחנת מד"א, מפאת כוונתו בכל רגע נראה שיש להחשיבם כעוסק במצוה אף שלא נקראו לעזרה. כגון: לעמוד ולהתפלל תפילת מנחה, שאם יוזעק עלול הוא להיות מופסק מהתפילה, ומראש הוא נמצא במתח בעת התפילה.

נראה שהגדרת עיסוק אינה נקבעת לפי נורמות ההתנהגות של העוסקים בדבר אלא על פי הוראות הקבע המחייבות של האחראים, והמזלזל בדבר — חיי נפש תלויים בהתנהגותו.²⁸

וצריך הרחבה מהו דינם של שאר אנשי הצוות הלא רפואיים לדיני עוסק במצוה.

28. ויש לעיין: אם הזלזול הופך לנורמה, אולי קיים גם במקרה זה הכלל של "שומר פתאים ה'". והעירני הגר"א נבנצל ש"שומר פתאים" יכול להיות על חשבון הפתי אך לא על בשרם של אחרים, וכ"ש ציבור.